

Elvira Islamović

OBRAZOVANJE I RODNE ULOGE

Sažetak

Cilj ovoga rada je da istražujući razvoj obrazovanja žena, ispita spolne/rodne nejednakosti u okviru različitih obrazovnih sistema u društvenoj prošlosti Bosne i Hercegovine. Rod kao kompleksan socio-kulturni fenomen, ovdje se razumije kao društveno konstruiran u smislu da su razlike u ponašanju muškaraca i žena naučene, a nisu neizbježna posljedica biologije. Prema tome, pripisivanje roda i rodni uloga društveno je proizvedena posredstvom oblikovanja ponašanja tokom procesa socijalizacije. Budući da je obrazovanje ključni element socijalne mobilnosti i sredstvo pomoću kojeg se određene društvene uloge raspodjeljuju pojedincima, postoji visok stupanj korelacije između stupnja obrazovanja i socijalnih položaja. Obrazovanje je također povezano i sa socijalnom nejednakošću. Patrijarhalni odnos prema školovanju žena i rodno određenadiferencijacija u okviru pojedinih obrazovnih sistema tokom prošlosti, otežavali su proces profesionalizacije i ulazak žena u pojedine profesije. Nastojanje da se otkrije, razumije i interpretira društvena i obrazovna prošlost žena, u osnovi predstavlja pitanje društvene konstrukcije i specifičnosti rodni karakteristika i načina na koji se u društvu konstruira različitost i nejednakost. Pritom je važno naglasiti da kategorija roda mora biti shvaćena u kontekstu društva i da je o tom kontekstu ovisna.

Ključne riječi: Obrazovanje, nejednakost, žene, rod, rodne uloge

Proces obrazovanja žena tekao je različitim intenzitetom u pojedinim zemljama. U Evropi žene su sve do samog kraja sedamnaestog stoljeća obrazovanje mogle steći isključivo u plemićkim i imućnim gradskim porodicama koje bi zaposlile privatnog učitelja ili odlaskom u neki od samostana u kojima se pouka sastojala uglavnom od crkvenog nauka i usputnog učenja, čitanja i pisanja. Tek nakon građanskih revolucija, a posebno u devetnaestom stoljeću dopušta se ženama pristup obrazovanju.

Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini razvijalo se znatno sporije u odnosu na školovanje muške djece. Razlozi tome ne leže samo u konzervativnom shvaćanju o (ne)potrebi školovanja ženske djece, već i o činjenici da se potreba za pismenošću i prve škole u Bosni i Hercegovini javljaju za potrebe educiranja vjerskog kadra što samo po sebi isključuje žene. Prve škole kod katoličkog i pravoslavnog stanovništva u Bosni i Hercegovini su organizirane da bi se osposobio svećenički stalež za pomaganje pri crkvenim obredima. U prvim franjevačkim pučkim školama u Bosni nalazilo se samo poneko žensko dijete, dok u školama hercegovačkih franjevaca ženske djece nije bilo uopće.¹ Razdoblje od kraja 19. i početka 20. stoljeća uzima se kao početak masovnijeg procesa obrazovanja. Prema službenim podacima 1876. godine u Bosni i Hercegovini je bilo 917 mekteba, koje je pohađalo ukupno 40.779 đaka, od toga 28.445 dječaka i 12.334 djevojčice.² Godine 1854. spominje se novoosnovana ženska škola u Sarajevu. O ovoj školi nalazi se još nekoliko podataka do kraja osmanskog perioda u BiH. U godini 1872. imala je 12 učenica.³ Jedna od prvih otvorenih škola u kojima su se školovala ženska djeca, bila je ženska škola pod imenom "Škola Stake Skenderove", otvorena u Sarajevu 1858. godine. Ova srpska privatna škola bila je ustvari osnovna škola koja je pored ostalih predmeta imala i ženski ručni rad. Engleskinja Adelina Paulina Irbi otvorila je 1869. godine žensku školu u Sarajevu pod nazivom Mis Irbijin zavod. Programski gledano i ova je škola bila slična osnovnoj školi sa sadržajem ženskog ručnog rada. Nastavni plan i program kasnije su proširivani. Ova škola radila je i za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini. Postojanje ove škole, koja je optuživana za širenje protestantskog vjerskog učenja, bio je povod za otvaranje ženskih pučkih škola za hrvatsku djecu u Bosni i Hercegovini i dolazak časni sestara. Tako je u posljednjih sedam godina turske vladavine u Bosni i Hercegovini otvoreno šest škola Družbe milosrdnih sestara sv. Vinka.⁴ Značaj ovih škola leži u činjenici da se školovanje ženske djece dovodi u ravnopravan odnos sa školovanjem muške djece. Kod muslimanskog stanovništva ženska djeca pohađala

su muslimanske početne škole, mektebe, a kasnije i ruždije. Katolička djeca školovala su se u pučkim školama sa osnovnom obukom koja je obuhvatala tada: čitanje, pisanje, matematiku i gramatiku.

Sredinom devetnaestog stoljeća u zemljama Austro-Ugarske monarhije uvedeno je opće i obavezno osnovno obrazovanje i za žene.⁵ Upis ženske djece u pojedine škole Austrougarske Monarhije omogućilo je ženama da uđu u neka zvanja, uglavnom učiteljska. U Austro-Ugarskoj je zakonom iz 1869. godine ženama dopušteno da predaju samo u prva četiri razreda osnovne škole. Istovremeno, za jednak, često i obimniji posao u pojedinim školama dobivale su i upola manju plaću, a uz to su bile diskriminirane pravilima poput zabrane udaje za učiteljice.⁶ Situacija je bila slična i u drugim područjima, gdje su žene imale podređen društveni status. Polovinom 19. stoljeća u Bosni i Hercegovini se uviđa potreba za obrazovanjem i ženske djece, što je rezultiralo otvaranjem posebnih ženskih osnovnih škola u Sarajevu i Mostaru. Po ugledu na slične škole u susjednim zemljama u ove škole se kao glavni predmet uvodi ženski ručni rad, što ove škole u očima roditelja i javnosti čini privlačnijim za školovanje ženske djece.

Sve do devetnaestog stoljeća žene nisu imale mogućnosti višeg obrazovanja, već samo osnovnog. Prema zvaničnim statistikama Zemaljske vlade, u Bosni i Hercegovini su nakon austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, postojale ove muslimanske škole: ruždije - 18, medrese - 18 i mektebi - 499. U ovim školama radilo je 535 učitelja i 18 učiteljica. Škole je pohađalo ukupno 23.308 učenika, od toga 15.948 učenika i 7.360 učenica.⁷ Austro-Ugarska je smatrala da je za kulturno zaostalu Bosnu i Hercegovinu primjerenije odvojeno školovanje muške i ženske djece. U novembru 1879. godine Zemaljska vlada je otvorila u Sarajevu Narodnu djevojačku školu za školovanje djevojčica. Nastavu u toj školi vodila je Olga Hörmann. Škola je u početku imala 75 učenica, a kasnije se razvila u Višu djevojačku školu sa osam razreda.⁸ U osmom razredu učenice uče stilistiku, računstvo, crtanje, njemački jezik, kućanstvo, ali najviše pažnje posvećeno je ručnom radu, crtanju krojeva, krojenju i šivanju. Prema sadržaju nastavnog gradiva, kao i u većini obrazovnih sistema u tom razdoblju, očita je uloga škole u pripremi i naglasku zadane ženske uloge, prvenstveno kao domaćice i kućanice, odnosno stereotipizaciji u funkciji socijalizacije djece u skladu sa tradicionalno nametnutim spolnim/rodnim ulogama.⁹

Ovakva školska ustanova otvorena je 1893. godine i u Mostaru sa 23 učenice, pod nazivom Viša djevojačka škola. I u Sarajevu i u Mostaru fakultativan

predmet u Višoj djevojačkoj školi bio je francuski jezik, a u Mostaru i sviranje klavira. U Izvještaju o upravi Bosne i Hercegovine 1907. godine govori se o tri državne više djevojačke škole u Sarajevu, Mostaru i Banja Luci krajem 1905/06. Državne više djevojačke škole zamišljene su kao djevojačke škole koje djevojkama građanskog staleža trebaju pružiti odgovarajuće građansko i kućno obrazovanje. Prema podacima iz Izvještaja o upravi BiH iz 1907. godine, predviđena je reforma ovih škola u pravcu da ove škole zadovolje dvostruku zadaću, odnosno da se izvrši dioba na stručne više djevojačke škole sa većom naobrazbom i izvođenje dvogodišnjeg pripravnog tečaja za struke ženske privrede, gdje će se učenice spremati za praktične pozive.¹⁰ Osim viših djevojačkih škola, kojih je bilo svega tri, država nije posvećivala dovoljnu pažnju obrazovanju ženske djece u drugim srednjim školama. Od preko 5000 učenika u srednjim, stručnim i drugim školama svega je (u državnim ženskim školama) 621 učenica ili oko 12%. Od toga je broja skoro polovina djece roditelja doseljenih stalno ili privremeno u Bosnu i Hercegovinu.¹¹ Tek 1911. godine dozvoljava se upisivanje u trgovačke škole i ženskoj djeci, ali samo u onim mjestima gdje nisu postojale više djevojačke škole. Na insistiranje Sabora otvorena je 1911. godine Ženska učiteljska škola u Sarajevu. Sabor je raspravljajući o pitanju Učiteljske škole, smatrao da je otvaranje Ženske učiteljske škole preduvjet za realizaciju obavezne nastave za svu djecu, te školovanje ženske djece kao budućeg nastavnčkog kadra.¹²

Prvi pokušaji u moderniziranju nastave za muslimanske djevojčice javljaju se sa priličnim zakašnjenjem, skoro petnaest godina nakon austrougarske okupacije. Prva ženska škola za muslimanske djevojčice osnovana je 1891. godine, a druga 1893. godine.¹³ Pojava ovih škola označava značajnu prekretnicu u daljem reformiranju i moderniziranju školske nastave.¹⁴ Godine 1894. otvorena je u Sarajevu privatni kurs za muslimanske djevojčice od 7-14 godina gdje se učilo čitanje, pisanje, račun i ručni rad. Ovaj kurs je 1897. godine Zemaljska vlada pretvorila u Muslimansku djevojačku školu.¹⁵

Prema organizaciji narodnih škola u Bosni i Hercegovini, "narodnoj je školi zadaćom religiozni i moralni odgoj djece, svestrano razvijanje dječje tjelesne i duševne snage i obučavanje djece u najnužnijem znanju i umijenju za kućni i građanski život."¹⁶ Vlada je smatrala da je poželjnije, gdje je to bilo moguće, da se po razredima odvajaju muška od ženske djece. U napomeni za djevojačke osnovne škole i za djevojačka odjeljenja u mješovitim narodnim osnovnim školama piše:

1. Kod djevojčica valja pri moralno-poučnim člancima i pismenim radnjama uzimati u obzir prilike ženskog svijeta u kući i porodici.
2. Računstvo se uzima kao kod dječaka po minimalnoj osnovi s tom napomenom, da pri računskim zadacima primjere valja uzimati iz kućanstva.
3. Mjesto gospodarstva uzimat će se kućanstvo, za koje se ne uzima zasebna nastavna osnova, nego se pri nastavi u prirodopisu i prirodoslovlju treba u djevojačkim školama osvrnuti na potrebe kućanstva.

„U školskim vrtovima treba da se djevojčice vježbaju u uzgajanju povrća i cvijeća. Naročito treba djevojčice prigodno, a gdje se može i praktično upućivati: u redu u sobi i kuhinji, u dvorištu i u staji, u čišćenju kuće, pranju suđa, u pranju rublja. Uzgoj peradi, mljekarenje, pripravljanje sira, uzgoj lana i konoplje, tkanje.“¹⁷

Za ručni rad vrijedi maksimalna i minimalna nastavna osnova. Nastava ručnog rada obuhvata četiri godišta. Cilj nastave u ručnom radu je da se učenice osposobe za najpotrebnije poslove u kući. One treba da nauče plesti na kuku i iglom; plesti, potplitati, zaplitati i krpiti; bilježiti, šiti i krpiti rublje, raditi vezivo.¹⁸ Ovdje se osobito naglašava da je nastavna osnova za ženski ručni rad prilagođena praktičnim potrebama stanovništva, posebno seoskog. Iz Organizacije narodnih škola u Bosni i Hercegovini vidljive su nejednakosti u pogledu sadržaja obrazovanja za dječake i djevojčice. Na taj način, ustroj narodnih osnovnih škola i nastavni sadržaji stavljaju se u funkciju socijalizacije po obrascu tradicionalno podijeljenih spolnih/rodnih uloga.¹⁹ Govoreći o radu u školskim vrtovima imajući osobito u vidu praktičnu svrhu obrazovanja u ovom pogledu, u stručnom školskom listu Zemaljske vlade 1894. godine, iznosi se stajalište da ne treba da se uzima u obzir za ovu naobrazbu jedino “najproduktivnija narodna sila, naime muževi” već i ostali dio a to su starci, žene i djeca.²⁰

Broj djece uključuje u osnovno i srednje obrazovanje u Bosni i Hercegovini, bio je tokom čitave austro-ugarske uprave malen, a naročito ženske djece. Zakon o obaveznoj nastavi donesen je tek 1911. godine, a svojim odredbama ostavio je dosta prostora da velik broj djece ne pohađa škole. Na zahtjev saborskog Muslimanskog kluba unesena je u Zakon odredba po kojoj se muslimanska školska djeca isključuju iz obaveznog pohađanja osnovnih škola. Članom 4. oslobođena su od pohađanja narodne osnovne škole djeca koja pohađaju konfesionalnu ili privatnu školu. U najtežem položaju našla su se muslimanska ženska djeca, kojoj je onemogućen i Zakonom

polazak u školu. Član 12. Zakona o obaveznoj nastavi diskriminirajući muslimansku žensku djecu propisuje: “Ako u školi preostane još mjesta, pošto su se upisala sva djeca, koju su prijavili roditelji ili njihovi zamjenici, preći će se prema broju nepopunjenih mjesta na prisilno upisivanje djece u školu -osim muslimanske ženske djece.“²¹ I u pogledu vjerskog obrazovanja ženske djece, stanje se sporo mijenjalo i zadržavalo stoljećima uspostavljene predrasude i obrasce razmišljanja. Otpor kod muslimanskog stanovništva prema novinama koje donosi austrougarska vlast i narušava ustaljenu praksu nametnutu tradicijom, te uloga konzervativne uleme, usporili su školovanje ženske djece u državnim školama.

U skladu sa patrijarhalnim nazorima porodičnog života u kojima autoritet ima muškarac, ženama, odnosno djevojčicama svih konfesija, bila je namijenjena uloga domaćica, za koju su se odmalena pripremale ostajući kod kuće kao radna snaga. U siromašnim porodicama često se sukobljavala potreba za obrazovanjem djece i mladih, i potreba porodice da djecu pretvori u dopunskog proizvođača ili donosioca prihoda. U brojnim molbama roditelja, traži se od islamskih vjersko-školskih institucija da im se od pohađanja nastave u mektebima izuzmu ženska djeca, zbog siromaštva, bolesti, potrebe da rade s roditeljima, pomažu u domaćinstvu i čuvanju manje djece. Pored ovih razloga za koje bismo mogli reći da su uvjetovani teškom socijalno-ekonomskom situacijom u društvu, također je prisutan i konzervativizam kao bitna prepreka obrazovanju ženske djece. Kulturna tradicija ima snažan utjecaj na ljudsko ponašanje. Stoga razmatranje i razumijevanje mnogih fenomena koji objašnjavaju položaj žene u društvu, zahtijevaju razumijevanje historijske i tradicijske pozadine.

U skladu sa politikom ravnoteže postojećih društvenih odnosa, austrougarska vlast u bitki konzervativna, nije bila spremna narušavati tradicijom ustanovljene obrasce ponašanja, koji određuju položaj žene jer bi to ujedno značilo i zadiranje u neprikosновенost patrijarhalne bosanskohercegovačke porodice, u kojoj autoritet ima muškarac. Značajnu ulogu ima i porodična struktura gdje se u skladu sa tradicionalno podjeljenim ulogama nejednako odlučivalo o obrazovanju muške i ženske djece. Uloga majke i kućanice smatrala se prirodnom ženinom ulogom.

Ideologija odjeljenih sfera, prema kojoj je ženino mjesto u kući i ideja očuvanja „dobrog“ ugleda u okviru tradicionalnih uloga, bila je sastavni dio sistema koji je održavao socijalnu izoliranost žena. Patrijarhalno naslijeđe i patrijarhalni moral ustanovili su supremaciju muškarca nad ženom i njegovu vlast u porodici. Najveći udio žena svih vjerskih i etničkih

grupa u prošlosti, u svojim osnovnim pravima, bio je deprivilegiran patrijarhalnim institucijama „muževljeve“ i „očinske“ vlasti. Institucija „muževljeve vlasti“ jedna od temeljnih normi patrijarhalnog bračnog prava, mužu je davala ulogu „glave obitelji“, upravitelja u kućanstvu i ženinog zastupnika, budući da je ženu smatrala bićem „slabijim, manje snalažljivim, maloljetnim, napola odgovornim, nesamostalnim, nepouzdanim u rukovanju imovinom, podložnim porocima, lakomislenijim od muškarca i bez karakterne stabilnosti“.

Francuski sociolog Pierre Bourdieu drži da spolna podjela rada igra glavnu ulogu u nastanku kolektivnih habitusa. Rodovi su spolno određeni habitusi. Oni su društvena konstrukcija nastala oektivnim radom socijalizacije.²² Društvo predstavlja jednu vrstu totalne ustanove koja stalno socijalizira spolno određene razlike.²³ Žene su u društvenom prostoru, smatra Bourdieu, odvojene od muškaraca negativnim simboličkim koeficijentom, koji utiče na sve što jesu i što čine. Obrazovna i kulturna reprodukcija odnosi se na načine na koje škole, zajedno sa drugim društvenim institucijama, pomažu u neprekidnom održavanju društvenih i ekonomskih nejednakosti iz generacije u generaciju.²⁴

Talcott Parsons, predstavnik funkcionalizma, smatra da bi porodica mogla funkcionirati, samo ako u njoj postoji podjela rada prema spolu u kojoj odrasli muškarci i žene imaju različite uloge.²⁵ Međutim, čini se da su i same žene takvu poziciju u tom razdoblju prihvale kao nešto što se podrazumijeva.²⁶ Uvidom u programske ciljeve nekoliko ženskih udruženja, ne vidimo odstupanja od tradicionalno očekivanih obrazaca ponašanja žena. U Sarajevu je 1911. godine osnovano „Sarajevsko društvo domaćica“ sa zadatkom čuvanja svih ekonomskih interesa u kućanstvu, bez ikakvog dobitka na poslu. Ovaj cilj ostvarivat će se osnivanjem i vođenjem škola za kućanstvo. Članom 2. Pravila zadruge domaćica, ustanovit će se i zavod za kuhanje, besplatno nabavljanje ženske služinčadi za članove društva, osnivanje fonda odakle će se po mogućnosti osnivati beskamatni zajmovi kućnim radnicama za nabavku materijala, pobuđivanje na vjerno i dugotrajno služenje u kućanstvu društvenih članova. Članom 3. Pravila, propisuje se da su članice ovog udruženja, žene i djevojke koje vode kućanstvo.²⁷ Svijest žena o njihovoj društvenoj podređenosti, postat će izraženija tek s procesom masovnijeg obrazovanja i zapošljavanja žena, kada u uvjetima najgrublje kapitalističke eksploatacije žena i djece, pod utjecajem ideja radničkog pokreta, sazrije potreba da se zaštite prava žena i djece.

Statistički podaci koji govore o pismenosti bosansko-hercegovačkog stanovništva 1910. godine pokazuju

da su žene općenito kategorija stanovništva sa najvećom nepismenošću 93,35 %. Prema konfesionalnoj pripadnosti, bilo je nepismenih žena muslimanske (99,68 %), pravoslavne (95, 60%) i katoličke vjeroispovijesti (83,86%).²⁸ Najveći broj pismenih žena nalazio se u gradovima Sarajevu, Tuzli, Banjaluci i Mostaru, dok je najveći broj nepismenih zabilježen na području okruga Bihać. Iste godine bilo je u Bosni i Hercegovini 306 općih osnovnih škola, od toga 286 mješovitih, 15 dječakih i samo 5 škola za djevojčice.²⁹ Broj ženske djece koja pohađaju osnovnu školu, u odnosu na broj dječaka također je upadljivo malen. Tako je u školskoj 1908/09. godini osnovnu školu pohađalo 30.494 dječaka i 8.456 djevojčica. Naredne 1909/10. godine broj je neznatno povećan, dječaka 32.140 i djevojčica 8.990.³⁰

Nepovoljne i nejednake obrazovne mogućnosti za žene, posljedica su općenito nepovoljnog položaja žena u društvu. Na pristup i vrstu obrazovanja, te duljinu institucionalnog školovanja žena, značajno utječu stavovi i unaprijed određena uloga žene u društvu, kao i stavovi o njihovim sposobnostima. Posljedica je to historijski uvriježenih stavova koji se rukovode predrasudama o prirodi ženskog karaktera i ograničenim položajem u njenom životu. Uvjetovanost sadržaja obrazovanja rodnim stereotipima, vidljiva je u razlika u nastavnim programima. Obrazovni sistemi u kojima postoje razlike u nastavnim sadržajima koje uče dječaci i djevojčice, kao i nejednakosti u pristupu, vrsti i duljini obrazovanja na temelju spola/roda, preduvjet su stvaranja odvojene muške i ženske radne snage, te podređenog položaja žena u društvu. Početkom 19. stoljeća i u ostalim evropskim zemljama obrazovanje djevojčica jedva prelazilo razinu osnovne škole. Tek sredinom i krajem 19. stoljeća, žene prodiru i u više stupnjeve obrazovanja. Razlog tome je društvena potreba za uključivanjem žena u pojedine profesije, koje su zahtijevale gimnazijsko ili univerzitetsko obrazovanje.

Nepismenost i neprosvijedenost žena Bosne i Hercegovine bile su kočnica i prepreka na putu njihovog društveno-političkog okupljanja i organiziranja. Društveni razvoj, razvoj privrede i ekonomije zahtijevao je obrazovaniju radnu snagu i neminovnost uključivanja žena u obrazovni proces. Istovremeno, raspadom patrijarhalne porodice i gubitkom tradicionalnih funkcija porodice, žena prestaje biti samo nosilac reprodukcije. Ove društvene okolnosti i ekonomska nužnost, primorale su žene za izlazak na tržište rada. Položaj žene u socio - ekonomskom pogledu bio je izuzetno loš. Brži privredni razvoj od 90-tih godina 19. vijeka nosi sa sobom i potrebu uključivanja žena u pojedine

grane privrede. Uvjeti pod kojima su radili radnici u svim granama privrede u Bosni i Hercegovini bili su teški, a posebno uvjeti pod kojima su radile žene. Plaće radnica bile su toliko male da nisu bile u stanju podmiriti ni najnužnije potrebe. Izrabljivanje ženske i dječje radne snage bilo je do te mjere bezdušno da je i Zemaljska vlada u Sarajevu, potvrđujući 1900. godine „*Arbeiter Ordnung*“ izvjesnih poduzeća, zahtijevala da se u njih unesu neka ograničenja u korištenju ženske radne snage na izvjesnim poslovima koji ne odgovaraju njihovim fizičkim mogućnostima, naročito tokom noćnog rada, te da se oslobode rada porodilje četiri nedjelje poslije porođaja.³¹ Žene su zaposlenje najčešće nalazile u tkanicama ćilima, a među radnicama je čak bilo i djevojčica od 7 do 10 godina. Kasnije, žene su zaposlenje nalazile u tzv. ženskim zanimanjima: učiteljica, odgajateljica, njegovateljica.

Proces profesionalizacije žena nije bio ni lagan ni jednostavan. Uloga države i patrijarhalni odnos prema ženskom obrazovanju u najvećoj su mjeri odgovorni. Država, koja je, u potpunosti kontrolirala obrazovni sistem i imala dominantnu moć i kontrolu nad obrazovanjem, bila je i najviše zainteresirana za socijalizirajuće djelovanje edukacije kao faktora socijalne stabilnosti i kontinuiteta. Patrijarhalna i autoritarna struktura svijesti od žene prvenstveno očekuje da bude majka, žena odgaja djecu, radi u kući, na polju, oko stoke. Zato i prvi oblici obrazovanja žena idu upravo za tim da je još bolje osposobe za tu ulogu. Škola je dakako u tom kontekstu instrument da se diskriminacija spolnih uloga realizira kroz proces socijalizacije.

Zanimljiva je zakonska odredba na štetu učiteljica, koje su gubile pravo na rad udajom za muškarca koji nije učitelj.³² Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 11. januara 1908. godine o udaji ženskih nastavnčkih lica, propisano je: „*Svaka udaja koga ženskog nastavnčkog lica, neposredno državnoj školskoj upravi podređenog, smatra se kao svojevolumno napuštanje službe.*” Ova odredba ne vrijedi za one učiteljice narodnih osnovnih škola, koje u brak stupe s učiteljem narodne osnovne škole. Udajom za osobu iz druge profesije učiteljice su se morale odreći svoje učiteljske profesije.³³ Angažiranjem Alijanse ženskih pokreta ukinuta je 1938. godine ova odredba o udaji, ali je ostala manja plaća za učiteljice.

Iako su u razdoblju austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini pitanja kulturnog napretka i masovnog prosvjećivanja stanovništva, pa i žena, bile česte na dnevno ređu, zvanična politika nije htjela značajnije odstupati od zatečenih tradicije bosanskohercegovačkog stanovništva, prema kojoj je žena predodređena za

vođenje domaćinstva i kućanskih poslova i samo neka zanimanja u vezi sa brigom o djeci. To je i razlog zašto su prošle decenije od otvaranja prvih gimnazija u Bosni i Hercegovini, do omogućavanja i ženskoj djeci da ih pohađaju. Više nego zabrinjavajuće je držanje domaće političke i kulturne javnosti i indiferentnost prema ovako značajnom problemu, kao što je pitanje zabrane školovanja značajnom dijelu stanovništva. Tek posljednjih godina austrougarske vladavine počele su prve žene u Bosni i Hercegovini sticati znanja u gimnazijama. Zemaljska vlada je tek u augustu 1918. godine dozvolila da se učenice koje su položile privatno prvi i drugi razred redovno upišu u treći razred. Tek poslije Prvog svjetskog rata konačno je ukinuto ovo ograničenje i učenice su se upisivale u gimnaziju, i to u početku samo u posebna ženska odjeljenja. I u razdoblju između dva rata princip koedukacije samo je toleriran, a nikad nije dobio „pravo građanstva”.³⁴ Ni u mješovitim gimnazijama, gdje god se moglo obrazovati posebno žensko odjeljenje, nisu se u ista odjeljenja upisivala muška i ženska djeca. Posljednjih decenija 19. stoljeća naglo je porastao broj država koje su omogućile ženama da studiraju na višim školama i univerzitetima.³⁵ Razlog tome leži i u počecima uključivanja žena u pojedine profesije, koje su zahtijevale gimnazijsko ili univerzitetsko obrazovanje. Ženama su studiranje omogućile prvo Sjedinjene Države, a zatim i Rusija. Karakteristika ove etape u razvoju obrazovanja, jeste da žene ne učestvuju u kreiranju obrazovne politike, postojeća razvijenost mreže obrazovnih institucija nije im pristupačna i postoje slabe materijalne pretpostavke da se žene obrazuju.

Dinamične promjene u sferi obrazovanja, pokrenute za vrijeme austrougarske vladavine, usporene su u razdoblju do početka Drugog svjetskog rata. U Bosni i Hercegovini 1921. godine preko 80% stanovništva smatralo se nepismenim.³⁶ Kod žena su te cifre još drastičnije što posebno govori o položaju ove društvene grupe. U Drinskoj banovini je bilo samo 19%, a u Vrbaskoj 14, 2% pismenih žena.³⁷ Do 1945. Bosna i Hercegovina je bila bez fakulteta. Broj ženske djece³⁸ uključene u obrazovni proces, kako u osnovnim tako i u srednjim školama, značajno je zaostajao za brojem muške djece što je i vidljivo iz sljedećih podataka iz 1919. godine:

Red. br	Škola	Javna	Privatna	Br. nastavnika	Broj đaka	
					muških	ženskih
1.	Gimnazija	3	3	74	1120	84
2.	Realke	4	-	81	1073	106
3.	Učiteljske škole	3	1	32	70	257
4.	Trgovačke akademije	1	-	12	109	60
5.	Srednje tehničke škole	1	-	19	66	-
6.	Zanatske škole	2	-	27	128	-
7.	Ženske stručne škole	4	-	16	-	148
8.	Šerijetska gimnazija	1	-	10	34	-
9.	Bogoslovija	2	-	17	65	-
10.	Građanske škole	13	9	151	1661	1066
11.	Osnovne škole	440	58	1007	48119	15452

U odnosu na raniji period, postepeno je rastao i broj ženske djece. Problem u školstvu predstavljao je nedostatak samih škola i neujednačenost školske mreže u pojedinim krajevima Bosne i Hercegovine. Međutim, važni su i neki drugi faktori - prvenstveno odnos prema školovanju ženske djece. Ovo pitanje pokrenuli su već ranije progresivni muslimanski političari u Bosanskom saboru. Međutim, šire i djelotvornije obrazovanje ženske djece bit će

pokrenuto tek u toku Drugog svjetskog rata, a definitivno rješeno nakon provođenja socijalističke revolucije i završetka Drugog svjetskog rata.

U prvoj školskoj godini 1918/19. ukinuta je zabrana iz ranijeg perioda o redovnom upisivanju ženske djece u gimnazije. Do kraja prve decenije vladavine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, stanje u školstvu u Bosni i Hercegovini bilo je sljedeće³⁹:

Oblast	Broj škola	Broj đaka		Broj nastavnika	
		muških	ženskih	muških	ženskih
Vrbaska	152	11171	3099	126	155
Bihaćka	64	5256	893	66	62
Mostarska	125	7648	1742	190	106
Sarajevska	104	9945	2780	235	189
Travnička	78	5346	1733	150	97
Tuzlanska	131	9508	2371	124	130
UKUPNO:	654	48874	12621	891	739

Iz ovih podataka vidi se da se broj žena u nastavničkoj profesiji, polako približavao broju muškaraca. Međutim, najuočljiviji je podatak o malom broju ženske djece obuhvaćene školom, koji jedva dostiže 25% od ukupnog broja učenika.

Politika upisa učenika u učiteljske škole stalno se mijenjala. U školskim godinama 1933/34. i 1934/35. zabranjen je upis ženske djece u učiteljske škole.⁴⁰ Ova diskriminatorna zabrana pravdana je činjenicom da je u učiteljskom pozivu puno više žena nego muškaraca. Naime, u 1932. godini bilo je 3.212 učitelja, a 5.354 učiteljice. Promjene nisu smjele dublje zadirati u tradicionalno poimanje položaja i uloge žene, nego što bi to dopuštao politički i socijalni poredak.

Naredbom Zemaljske vlade od 21. 8. 1911. otvorena je Ženska učiteljska škola u Sarajevu.⁴¹ Uvedeni su novi nastavni predmeti (ženski ručni rad, kućanstvo i vrtlarstvo). Ženska učiteljska škola je imala veći broj učenica nego muška učiteljska škola. Za vrijeme austrougarske uprave ženska djeca nisu mogla biti redovni učenici u starijim razredima gimnazije. Osim toga, smatralo se da učiteljski poziv po prirodi posla više odgovara ženi, jer je blizak ženinom "prirodnom pozivu", a to je podizanje i odgoj djece. To su ujedno i bili razlozi da je ova škola uvijek imala dovoljan broj učenica, sve dok Ministarstvo prosvjete 1934. i 1935. godine nije počelo ograničavati upis učenica u ove škole. Ekonomska kriza i prevelik broj učitelja bila je navodno razlog da se u posljednjoj deceniji pred drugi svjetski rat ukine Ženska učiteljska škola,

odnosno smanji broj žena u ovoj profesiji.

Odmah poslije Prvog svjetskog rata rata dozvoljen je i ženskoj djeci upis u gimnazije. Žene su se sporo i gotovo stidljivo uključivale u redovno školovanje u gimnaziji. U 1924/25. školskoj godini otvorena Prva državna ženska realna gimnazija u Sarajevu. Zbog narasle potrebe i za ovim vidom obrazovanja, broj učenica se brže se povećavao nego u drugim školama. Već u drugoj godini rada škola je imala preko 500 učenica i 40 nastavnika.⁴² Najveći dio nastavničkog kadra činile su žene. Neposredno pred rat, Gimnazija je imala preko 1500 učenica i 70 nastavnika.⁴³ Zahvaljujući radu ove škole, većem broju žena omogućen je nastavak obrazovanja na univerzitetima.⁴⁴ *Srednja tehnička škola u Sarajevu* (škola za stručno obrazovanje kadrova u proizvodnji) u školskoj 1939/40. godini, škola je imala 347 učenika, među kojima je bilo svega 17 učenica.^{45 46}

Ženske stručne škole bile su bolje organizirane i nalazile su se u većim centrima. Stručna nastava u Ženskim zanatskim školama bila je na nižem stepenu i sa manjim brojem učenica. Za obrazovanje žena radile su još domaćičke škole i domaćički tečajevi. Mreža ovih pokretnih tečajeva bila je šira i u pravilu su radile po dvije učiteljice domaćinstva, koje bi po završetku jednog tečaja selile u drugo selo. Ni škole ni tečajevi za domaćinstvo nisu davali nikakvu formalnu kvalifikaciju. Polaznice ove edukacije vraćale su se u svoje domove kako bi primjenjivale ono što su naučile. Onima u gradu ovo školovanje je predstavljalo određenu prednost kada su tražile zaposlenje u ugostiteljstvu ili u imućnijim privatnim kućama. Prema nastavnom planu i programu za škole i tečajeve za domaćice, koje je 1939. godine izdalo Ministarstvo prosvete, edukacija polaznica obuhvatala je: domaće gazdinstvo, osnove poljoprivrede i ženski ručni rad sa tkanjem. Cilj izučavanja domaćeg gazdinstva je: osposobiti učenice za razumne, vrijedne i dobre domaćice, te njegovanje smisla za lijepo i praktično uređenje kuće, za čistoću, urednost, štednju i ljubav prema kućnim poslovima, kao uslovima za dobar i sretan život porodice. U okviru ovog predmeta, žene su izučavale: čišćenje i održavanje kuće i pranje rublja, pripremanje hrane, razne recepte. Da bi u potpunosti bile "osposobljene" za ulogu poželjnih domaćica, izučavale su i sljedeće aspekte zadane uloge: "domaćica i njene osobine", "domaćica kao drugarica muža", "domaćica kao mati" i sl.

Dosljedno potrebi društva u kojem je poljoprivreda glavna grana privrede, žene su se "upoznavale sa značajem poljoprivrede za naš narod i spremale se za racionalno iskorištavanje važnijih grana poljoprivrede u domaćem gazdinstvu". Nastavni

plan i program stoga predviđa izučavanje: stočarstva, što uključuje ishranu i njegu stoke, parenje, bolesti i liječenje životinja (krave, svinje, koze, ovce, zečarstvo, živinarstvo, i čak ribarstvo, pčelarstvo i svilarstvo, što uključuje ishranu i njegu svilenih buba). Pored ovog, zadatak žena bio je mljekarenje, povrtlarstvo, uzgoj kultura pšenica, ječam, raž, kukuruz, itd. Zbog nedostaka tekstilnih proizvoda, ženama je posebno teško padao mukotrpan proces uzgoja i prerade industrijskih biljaka lana i konoplje, od kojih su izrađivale platno za porodicu i kuću.

Ništa manje zahtjevno nije bilo ni voćarstvo, vinogradarstvo, cvjećarstvo i uzgoj ljekovitog bilja, sve ono što se od žena očekivalo. *"Učenice rade sve poslove u vrtu (đubre, prekopavaju, riljaju, sade i siju, pljeve, okopavaju, zalivaju, njeguju i kreče voćke, obrezuju, tamane gusjenice i njihova legla, itd. U školama i na tečajevima učenice će se učiti pravilnoj muži, sudjelovati u čišćenju staje, svinjca i stoke."*⁴⁷

Po okončanju svih poslova izvan kuće, žena nije mogla zaslužiti epitet "dobre domaćice" ukoliko se nije bavila i ženskim ručnim radom. Cilj je škola i tečajeva za domaćice da žene osposobi za krojenje, šivenje i krpljenje rublja, pletenje, kukičanje, te izrada svih vrsta veza. U okviru porodičnog i društvenog vaspitanja, čiji je cilj "vaspitati učenice kako treba odgajati omladinu kao buduće korisne članove društva i otadžbine" izučavan je značaj žene kao majke i vaspitačice, te razvijanje dobrih osobina žene (iskrenost, marljivost, dobrota, poslušnost, milosrđe, skromnost i sl.), a suzbijanje loših (luksuz, pomodarstvo).⁴⁸

Dominirajući obrazovni ideal u potpunosti je kompatibilan sa društveno institucionaliziranim sistemom, koji ženi određuje temeljni okvir i identitet: kroz ulogu majke i domaćice. Nevjerovatan je međutim, obim i teret obaveza koje se ženi stavljaju u zadatak. Zadovoljiti ulogu domaćice, u povijesnoj tradiciji, ali i danas, nije nimalo lak zadatak. A ipak ostaje nepobitna činjenica, da je upravo uloga domaćice najmanje društveno vrednovana.

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća postepeno se povećavao broj zaposlenih žena u različitim profesijama, od radnica u tvornicama, do žena zaposlenih u prosvjeti, zdravstvu i državnoj upravi. Karakteristično je ne samo za državu Kraljevinu SHS, nego i za većinu europskih država u to vrijeme je da je žena bila manje plaćena za svoj rad od muškarca. Kada žena dakle, počinje izlaziti iz sfere reprodukcije i porodice, na tržište rada, poslovi koje obavljaju pretežno žene, manje se cijene i vrednuje, te ne donose osobit položaj u društvu. U pojedinim

“muškim” profesijama žene su se morale pojedinačno izboriti za svoj status. Zahvaljujući otvaranju ženskih škola broj pismenih žena se stalno povećavao. Npr. broj pismenih žena tokom posljednje decenije 19. stoljeća povećao se za 26,21%.⁴⁹ Prema popisu stanovništva iz 1921. godine u Jugoslaviji je živjelo 6.380.102 žena ili 41 posto ukupnog stanovništva. U radnom odnosu bilo je 72.500 žena, što je u odnosu na ukupan broj zaposlenih iznosilo 19 posto.⁵⁰

Provođenjem socijalističke revolucije, ukinuta je pravna i formalna nejednakost između muškaraca i žena. Izjednačavanje muškaraca i žena kroz

normativno-pravni sistem bila je dio socijalističke ideologije. Ustav iz 1946. godine ženama priznata ravnopravnost sa muškarcima na svim područjima državnog, privrednog i društveno-političkog života. Za jednaki rad žene imaju jednaku plaću kao i muškarci i uživaju posebnu zaštitu u radnom odnosu. Država naročito štiti interese majke i djeteta.

Prema popisu od 1971. godine na području SFRJ bilo je 2.549.571 nepismenih, od toga 1.929.710 (ili 75,6%) žena.⁵¹

Republika	Ukupno	Muškarci	Žene
Slovenija	1,78	1,66	1,88
Hrvatska	12,07	6,37	17,75
Crna Gora	21,69	9,06	33,16
Srbija	21,88	10,37	32,77
Makedonija	24,55	14,56	34,62
Bosna i Hercegovina	32,52	16,00	47,76
SFRJ	19,72	9,89	28,83

Postotak nepismenog stanovništva 1961.

Izvor: Statistički godišnjak za Bosnu i Hercegovinu za 1961. godinu

Prema ovim podacima, broj nepismenih žena otprilike je tri puta veći od broja nepismenih muškaraca. Prema tome proizlazi da su praktički pismene samo one žene koje su nakon rata pohađale osnovnu školu. Bez obzira na zakonske obaveze, osnovno školstvo nije uspjelo obuhvatiti svu omladinu, a u prvom redu žensku. Zbog toga se pismenost i uključenost u obrazovni proces kod ženskog dijela stanovništva razvijala značajno sporije. Neobrazovanost žena pridonosi njihovoj socijalnoj isključenosti društvenim resursima i sferama odlučivanja. Takav odnos spolne/rodne supremacije muškaraca podrazumijeva da muškarci koriste brojne privilegije u porodici i u društvu, dok je najvažnije društveno i statusno određenje žena, bio njihov položaj unutar porodice. Povijesna sociokulturna uvjetovanost ponašanja spolova izražava se, prije svega, na planu normiranja tog ponašanja, formiranja dominirajućih shvaćanja i mišljenja o prirodi spolne podjele i razlika, te postavljanja različitih vrsta socijalnih ograničenja i nejednakosti. Nejednakost između muškaraca i žena u raspodjeli društvenih resursa i političkom i ekonomskom odlučivanju na svim nivoima, ograničava izgled da se glasovi, mišljenja i potrebe žena uvažavaju. Njihov inferioran socioekonomski i kulturni položaj, za posljedicu ima isključenost i podređenost žena iz velikog dijela društvenog razvoja, obrazovanja, profesija i mogućnosti odlučivanja.

Literatura

Knjige, studije, članci

- Bajić, Nevenka, Pregled učešća žena u radničkom pokretu BiH do obznane 1921, Glasnik arhiva i društva arhivista BiH, God. II Knjiga II, Sarajevo, 1962.
- Bebel, August, Žena i socijalizam, Beograd, 1956.
- Bourdieu, Pierre, *Vladavina muškaraca*, biblioteka Femina, Podgorica, 2001.
- Božinović, Neda, *Žensko pitanje u Srbiji u 19. i 20. vijeku*, Beograd, 1996.
- Islamović, Elvira, (2004.) *Neki aspekti razvoja obrazovanja žena u BiH za vrijeme Austrougarske uprave*, „Ljudska prava“, Časopis za pravno-političke teme, god.5, broj 2-4 Sarajevo
- Islamović Elvira, (2008), *Školstvo i obrazovanje na području okruga Bihać za vrijeme austrougarske uprave*, Bošnjačka zajednica kulture “Preporod” BiH
- Islamović, Elvira, (2009.) *Žene Bosne i Hercegovine u modernizacijskim procesima 19. i 20. vijeka*, neobjavljena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Sarajevo
- Islamović Elvira, (2009.) *Žene Bosne i Hercegovine između patrijarhalne i etnonacionalističke opresije*, Zbornik radova sa naučnog skupa Marija Jurić Zagorka Život, dijelo, naslijeđe ; Feminizam, povijest, politika“ Zagreb.
- Islamović Elvira, (2010), *Ka vidljivosti žena u historiji* Prilog istraživanju pravnoga položaja žena u Bosni i Hercegovini krajem 19. i početkom 20. vijeka“, Zbornik radova sa naučnog skupa „Mustafa Imamović 45 godina naučnog i publicističkog rada“, Sarajevo/ Gradačac, 2010.
- Kemura, Ibrahim, *Počeci modernog školovanja Muslimanki – Prve ženske muslimanske škole u Sarajevu*, Klaić, Vjekoslav, Povijest Bosne, Zagreb, 1878.
- Kožul, Franjo, *Samoupravni i radni status žene u Bosni i Hercegovini*, rezultati istraživanja, Sarajevo, 1973.

- Papić, Mitar, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo, 1984.
- Mitar Papić, *Hrvatsko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*,
- Parsons, Talcott, *Društva*, Biblioteka August Cesarec, 1991.
- Sklevicky, Lydia, *Karakteristika organiziranog djelovanja žena*, Polja, Novi Sad, br.109, 1985.
- Sklevicky, Lydia, *Konji, žene, ratovi*, priredila Dunja Rihtman, Auguštin, Zagreb, 1996.
- Sociološki rečnik, priredili Aljoša Mimica i Marija Bogdanović, Zavod za udžbenike, Beograd, 2007.
- Stuart, Mill, John, *Podređenost žena*, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2000.
- Švarc, Natan, *Istorički pregled javne nastave u austro-ugarskoj monarhiji od 1740-1894*, Školski vjesnik, 1894.
- *Ženski vremeplov, one svjedoci vremena*, Grupa autorica, Organizacija žena Lara, Bijeljina, 2002.

Časopisi, godišnjaci, publikacije

- Pravila Zadruga domaćica u Sarajevu, 121769 /1911. (Arhiv BiH)
- Organizacija narodnih škola u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1909. (Arhiv BiH)
- Rezultati popisa žiteljstva Bosne i Hercegovine 1910.godine, LXII, tablica 45. (Arhiv BiH)
- Zbornik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, 1883, 538-542.(Arhiv BiH)
- Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1907, 1911. (Arhiv BiH)
- Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, 31.1. 1908. (Arhiv BiH)
- Nastavni plan i program za škole i tečajeve za domaćice, Ministarstvo prosvete, Beograd, 1939. (Arhiv RS)
- Pregled, Sarajevo, 1912.
- Prosvjetni glasnik, god. 1934. (Arhiv RS)
- Sarajevski list, br. 45. 1911.
- Školski vjesnik, Sarajevo 1894.
- Statistički godišnjak SFRJ 1973, SZS, Beograd, 1973.
- Statistički godišnjak SR Bosne i Hercegovine, 1989, godina XXIII, Republički zavod za statistiku

Summary

The aim of this paper is to explore the development of women's education, to examine sex / gender inequality within the different educational systems in the social history of Bosnia and Herzegovina. Gender as a complex socio-cultural phenomenon is defined as socially constructed

phenomenon meaning that the behavioral differences between men and women are learned and therefore are not an inevitable consequence of biology. Accordingly, the attribution of gender and gender roles is produced by society through the formation of behavior during the socialization process. Since education is a key element of social mobility and certain social roles allocated to individuals through it, there is a high degree of correlation between education level and social status. Education is also linked with social inequality. Patriarchal attitude

towards women's education and gender-specific differentiation within specific education systems in the past hindered the process of professionalization and the entry of women into certain professions. Attempt to discover, understand and interpret the social and educational history of women, represents the issue of society construction and specificity of gender characteristics together with the way society imposes difference and inequality. It is important to emphasize that the category of gender must be understood in the context of society and that it depends on it. □